

İRAN AZERBAYCAN'INDA TÜRK HİKÂYE ANLATMA GELENEĞİ*

İlhan BAŞGÖZ

Çev. Fazıl ÖZDAMAR**

Hikâye, batılı bilim adamları tarafından yapılan mevcut halk anlatma sınıflandırmaları içerisinde tam anlamıyla karşılığı bulunmayan Türk halk anlatma türüdür. Masal, efsane, fıkra, destan ve balat gibi şiirsel türler ve nesir anlatma isimleri, bu türe tam olarak karşılık gelmemektedir. Her ne kadar Ortaçağ “chantefable”¹ ve romanslar,² bu halk hikâyeleri türüne en yakın türler olsalar da ben bu incelemede “hikâye” terimini kullanacağım. Hikâyede nesir biçimi baskın olsa da bünyesinde pek çok halk türkülerini de barındırır. Öyle ki Türk halk müziği repertuarının en önemli kısmını temsil eden ve her biri üç-beş ya da daha fazla dörtlükten oluşan aşk, dinî, hüznün ve kahramanlık türküleri, bir hikâyede yüzden daha fazla sayıda bulunabilir. Örneğin “Kerem ve Aslı Hikâyesi”, 143 türkü içermektedir.³ Bu türkülerini, uzun sapının ucundaki yumurtaya benzeyen teknesi ile üçten on ikiye kadar tele sahip, Türk halk şiirinde vazgeçilmez olan “saz” eşliğinde anlatıcının kendisi söyler. Nesir bölümü, genellikle üçüncü tekil şahıs, türküler ise birinci tekil şahısla hikâyeye edilir. Hikâyede duygunun yoğunluğu yükseldiğinde, yani kahraman; aşkından, korkularından, doğanın güzelliğinden ve yaratıcının gücünden bahsettiğinde ya da kendi hayatı veya sevgilisinin hayatı tehlikede olduğunda nesrin yerini nazım alır. Bu durumlarda Türk halk şiiri olayların seyrini öykülemediği için ana temanın anlatımına ara verilir.

Hikâyeye anlatıcısı, yaşamını hikâyeye anlatıp türkü söyleyerek asgari düzeyde idame ettiren, kendisine âşık⁴ denen, işinin ehli, gezgin bir ozandır. Bir âşık, özgün şiirler besteleyip

* *Journal of American Folklore*. C: 83, S: 330, 1970, ss. 391-405.

** Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Halk Bilimi Doktora Öğrencisi. Bornova/İZMİR, fazilozdamar@hotmail.com.

¹ Fransız edebiyatında kullanılan bir tür nesir-şiir karışımı hikâyeye anlatım tarzı. ÇN.

² a. Sekiz heceli dizelerden meydana gelmiş bir koşuk çeşidi. b. Dokunaklı veya âşıkça bir şarkı çeşidi. ÇN.

³ *Kerem İle Aslı*, İstanbul, İkbâl Kitabevi, 1941.

⁴ Âşıklar hakkında daha fazla bilgi için bk. Wolfram Eberhard, *Minstrel Tales from Southeastern Turkey* (Berkeley, 1955). Eser, Müfide Kocaoğlan Van Der Hoeven tarafından “Güneydoğu Anadolu’dan Âşık Hikâyeleri” adıyla Türkçeye çevrilmiş ve 2002 yılında yayımlanmıştır. ÇN. ve Pertev Naili Boratav, “Oral Literature”, *Philologiae Turcicae Fundamenta* 2, (1964), 10-147.

doğaçlayabilir ya da bunu yapmaya gerek duymaz. Ne de olsa diğer sanatçıların yarattığı şiirlerden ya da türkülerinden oluşan o geniş repertuvara genellikle hâkimdir. Yine de âşık, bir hikâyenin yaratıcısı olabilir; bu durumda hem şiir hem de nesir bölümleri, uzun süren sözlü bir geleneğin başlangıcı olarak, âşığın kendi özgün yaratımı olacaktır. Onun hikâyesi sözlü aktarım sürecinde önemli değişikliklere maruz kalabilirse de müellifi olduğu hikâye ile birlikte adı anılmaya devam edebilir. Zaten bir âşık, kahvehanelerde, düğün törenlerinde ve hususi evlerde anlattığı diğer âşıklar tarafından yaratılmış, birbirinden farklı pek çok hikâyeyi de ezbere bilebilir.

Hikâyedeki kahramanların hepsi insandır ve hikâyenin konusu, ilgili karakterlerin gerçek birer yaşam öyküsü olarak dinleyiciler tarafından adeta seyredilir. Karakterler, hikâyede adı geçen toplumda ve zamanda gerçekten de yaşamışlardır ya da onların yaşadıklarına inanılmaktadır. Yer isimleri, bazı tarihî şahsiyetler ve topluluk isimleri gerçek olabilir. İsfahan, Tebriz, Kars, Erzurum ve İstanbul, hikâyelerde sıkça kullanılan şehirlerdendir. İran Şahı I. Abbas (1571-1629) ve Osmanlı hükümdarı Sultan IV. Murad (1612-1640), örnek verebileceğimiz bazı hükümdarlardır. İsimler, bu gerçek yer ve kişilere ait olmasa da anlatıcı, karakterlerinin bilinmeyen bir zamanda ya da ülkede yaşadıklarına dinleyicilerini inandırmaya gayret eder.

Hikâyenin konusunu, bir bey ya da paşanın (paşa; sivil ya da askeri yüksek mevki sahibi kimse) hayat öyküsü yahut güzel bir kıza âşık olmuş garip bir âşığın maceraları oluşturur. Kahraman, sevgilisinin izini sürerken bir ozan olarak o olağanüstü sanatsal yeteneğini kullanır ya da bazı hikâyelerde kılıcına ve fiziksel gücüne başvurur. Bu ikinci durumda gücü, bir ozan olarak yeteneklerine gölge düşürse de o, saz çalıp türkü yakmakta ehil bir sanatkârdır. Devamında hikâyenin anlatımı, genellikle erkek ve kadın kahramanın evliliği ile son bulur.

Türk masallarıyla karşılaştırıldığında, hikâyelerin daha uzun olduğunu görürüz. Tek bir hikâyenin anlatımı üç dört akşam sürebilir. Saat geç olmuşsa, anlatıcı işini bırakır ve bir sonraki gün devam eder. Âşık, tam da kadın ve erkek karakterin bulunduğu bir noktada ya da bir başlarına rahat bir hâlde oldukları zaman hikâyeyi bitirir ve “Hadi yarına kadar birbirlerini sevmelerine müsaade edelim.” diyerek kapanış yapar. Rivayete göre bu biteviye anlatım, on beş ya da daha fazla geceye kadar devam edebilmektedir.

Bu özellikler bakımından hikâye, destana benzer. Buna rağmen hikâye, ne birtakım toplumsal hedefler için mücadele eden büyük bir savaşçının kahramanlık maceralarını konu eden ne de ağırlıklı olarak şiirsel olan bir biçime sahiptir. Ana karakterin ya da onun akranlarından bir kısmının kahramanlık maceralarına yer verebilecekse de hikâye öncelikle aşk macerası ya da lirizm ile tavsif edilir. Bu bağlamda hikâyeler, Ortaçağ “romans”lara benzerdir.

İran Azerbaycan’ında Hikâye:

Hikâye, sadece Anadolu Türklerince değil, İran ve Orta Asya’daki Türkler tarafından da bilinir. Türkmenler ve Sovyet Azerbaycanlıları arasında da köklü ve sağlam bir hikâye geleneği vardır. Bu durum, Özbekler ve Tatarlar için de geçerlidir. İran Azerbaycan’ındaki

hikâyeler, 1848'lerin⁵ başında İngilizceye çevrilerek yayımlanmasına rağmen oradaki hikâye geleneği, sistematik bir derleme ve inceleme için hâlâ beklemektedir. 1967 yazında Orta Doğu'ya yaptığım bir seyahatte, İran Azerbaycan'ında vakit geçirip Tebriz, Urmiye ve Hoy'da kayıtlar tuttum. Aşağıdaki gözlemler, bu kısa ziyaretin ürünüdür.

Hikâye, Tebriz, Urmiye ve Hoy'da hâlâ en sevilen halk anlatılarından biridir ve kahvehanelerde anlatılır. Azerbaycan⁶ şehirlerindeki kahvehanelerde anlatılan hikâyeden başka iki ayrı halk anlatım biçimi daha vardır. Bunlardan biri, Firdevsi'nin büyük manzum destanı Şehname'dir. Diğerisi ise dinî hikâye ve efsaneler içerir. Her biri, ayrı bir kahvehane ya da aynı kahvehane de ayrı zamanlarda icra edilir. Tebriz'de mübarek Muharrem ve Safer ayları Şehname'nin anlatımına tahsis edilmiştir. Urmiye'de yaşlı bir adam, küçük bir kahvehane de her akşam Şehname'yi ezberinden anlatmaktadır. O, anlatırken şarkı olmadığına hiçbir müzik aleti kullanmamaktadır. Destanı Türkçe nesirle anlatmakta ama ara sıra bazı kısımları destanın o şiirsel yapısını bozmadan Farsça okumaktadır. Şehname dinleyicileri, İran geleneksel edebiyatı hakkında biraz bilgi sahibi olan yaşlı ama eğitilmiş şehir sakinlerinden oluşur. Dinî hikâyelere gelince, onlar genellikle müzik eşliği olmadan Tebriz'de Cuma akşamları bir derviş tarafından anlatılır.

Tebriz'de bütün bir yıl boyunca sabahtan akşama kadar bütünüyle hikâye anlatımına tahsis edilmiş iki kahvehane vardır. Bunlardan ilki, alışveriş mağazalarının bulunduğu ana cadde olan Pehlevî Hıyabanî yakınındaki şehir parkı Bağ-ı Hıyaban'ın karşısında bulunur. Bu kahvehane, işleticisi olan kişinin adı ile "Hüseyn Tirandâr Kahvehanesi" ya da "Âşıklar Kahvehanesi" olarak adlandırılır. İkincisi ise şehrin eski bir bölümünde çok dar bir sokak üzerinde bulunur. Bu kahve ise "Meşehmeda Kahvehanesi" ya da yine "Âşıklar Kahvehanesi" diye adlandırılır ve etrafı, ikinci el eşya satan mağazalar, kebabçılar ve meyve-sebze satıcılarıyla çevrilidir. Urmiye'de ise kahvehane şehrin göbeği olan Merkez'de, eski ve yeni semtler arasında bulunur. Hoy'daki ise oldukça küçüktür ve gerçek bir kahvehane değildir. Ama kahveyi işleten kişinin kendisi de Âşık Arslan Talibî adında bir âşıktır. Bana; bu yeri geçici bir mesken gibi bir nevi ofis olarak kiraladığını ve dolayısıyla insanların kendisini zorluk çekmeden bulabildiğini, söyledi. Bu dükkânın içinde ise sadece iki masa, bir sıra ve sekiz tane de sandalye bulunmaktadır.

Hikâyelerin anlatıldığı tipik kahvehaneler, dikdörtgen şeklindedir. Sıralar veya sandalyeler, dört duvarı kaplamakta ortada ise üç uzun sıra ya da birbirinden yaklaşık 90 cm uzakta üç dizi sandalye vardır. Âşık, türkü söylerken ya da hikâye anlatırken sıraların arasında gezinir ve böylece bütün dinleyicilerle yakın temasta bulunmuş olur. Kahvehaneler genellikle sabah dokuzdan, akşam on bire kadar halka açıktır. Hikâyelerin anlatıldığı kahvehanelerin sayısı ve işlevi, şehrin büyüklüğüne göre değişiklik gösterir. Tebriz'de tamamıyla hikâye anlatımına tahsis edilmiş iki kahvehane varken daha küçük bir şehir olan Urmiye'de yalnız sabah 9.30'dan öğle vaktine kadar hikâye anlatılan bir tane kahvehane vardır. Bunun dışında o da diğer sıradan kahvehaneler gibi işletilmektedir. Hatta Urmiye'den daha küçük

⁵ Alexander Chodzko, "Specimens of the Popular Poetry of Persia as Found in the Adventures and Improvisations of Kuroglu", **The Bandit Minstrel of Northern Persia** (London, 1842).

⁶ Yazar, makalede Azerbaycan kelimesini, İran Azerbaycan'ı olarak kullanmaktadır. ÇN.

olan Hoy'daki o küçük ofis türü yerde de düzenli bir hikâye anlatımı icra edilmez. İşletmecisi Âşık Arslan Talibî, sadece dinleyicilerin çok olduğu zamanlarda hikâye anlatır.

Bu gerçekler, birilerinin hikâyenin köylülerdense şehirli tarafından daha çok desteklendiğini iddia etmesine yol açabilir. Ancak mesele bu değil. Tebriz'de hikâye anlatım sezonundaki dinleyicilerin neredeyse tamamı, şehre iş ya da başka şeyler için gelen köylüler ve bazı aşiret üyelerinden oluşmaktadır. Âşık, onlar olmadan geleneğe dayanan bu sanatı icra edecek bir dinleyici kitlesi bulamaz. Elbette âşıkların daha büyük şehirlerin insanlara sunduğu ekonomik ve kültürel imkânlardan etkilendikleri bir gerçektir. Bununla birlikte âşıklar, hâlâ şehir merkezinde geçimlerini sağlamak için taşra halkına bel bağlamaktadırlar. Diğer önemli etken ise mollaların hikâye anlatımına ve genel olarak türkü çığırma karşı çıkmalarıdır. Mollalar, âşıklara hâlâ kâfir kimseler gözüyle bakmakta ve sanatlarını İslam karşıtı olarak görmektedirler. Küçük yerleşim yerlerinde mollalar, bütün kültürel faaliyetler üzerinde büyük bir kontrole sahiptir. Âşık Arslan Talibî, kara çarşafı mollalardan (kendi tabiriyle "Kara Kargalar") gücünmüş bir biçimde bana yakındı. Mollalardan biri, caddede görüldüğü zaman kendisini bilgilendirsin diye oğlunu gözlemci olarak dışarı göndermek zorunda kaldı ki, zamanında sazını elinden bırakıp türkü söylemeyi kesebilsin. Tehlike geçtiğinde önceden belirlenmiş bir sinyal olarak oğlu, Talibî'ye ıslık çalacak ve o da devam edecekti. Daha büyük şehirlerde mollalar böyle sıkı bir kontrol uygulamıyorlar. Ama Hamzanâme, Battalnâme ve Şehnâme'yi anlatmalarına izin verilmiş olsalar da Tebriz'deki âşıklar bile mübarek aylar Muharrem ve Safer ayları boyunca hikâye anlatamazlar. Bu üçü, daha sonra yılın geri kalanında hikâye anlatılan kahvelerde icra edilir. Hamzanâme, Hazreti Muhammed'in amcası Hamza'nın kafirlerle mücadelesini anlatan manzum bir destandır. Battalnâme ise Anadolu'da Bizanslılara karşı savaşan İslam kahramanı Seyyid Battal'ın mücadelesini hikâyelendiren diğer bir manzum destandır. (Şehnâme, daha önce açıklanmıştır.)

Âşık: Hikâye Anlatıcıları ve Ozanları:

Tebriz'deki en yaşlı ve en meşhur hikâye anlatıcısı, hayatının yetmişinde hâlâ dinç ve zinde biri olan Âşık Hac Ali'dir. "Meşhmeda Kahvehanesi"ndeki gösterisi her gün öğle üzeri başlar ve üç saat boyunca devam eder. Dağıstan-İsfencan'ın Üsküde bölgesinde doğan Âşık Hac Ali, Caferî Tarikatına mensup bir Şîî olan Müslüman'dır. Biraz Türkçe okuyabilse de düzgün bir eğitim almamış ve yazı yazmayı da bilmemektedir. Evli ve iki kız, bir de Tebriz radyosunda balaban çalan Âşık Hüseyin adında bir erkek çocuğu vardır (Balaban, ilk olarak İran, Dağıstan ve Doğu Anadolu'da kullanılan ve blok flüte benzeyen bir müzik aletidir). Âşık Hac Ali, mesleği hakkında bana şunları söylemiştir:

"Ben Dağıstan'da büyüdüm. Toprağım ya da hiçbir gelirim olmadığı ve geçimimi sağlamak için toylara (düğün törenleri) katılmadığım için Tebriz'e taşındım. O zamandan beri burada kahvehanelerde hikâye anlatıyorum. Benim ustalarım, ikisi de Tebriz'in yerlisi olan Âşık Samed ve Âşık Asker idi. Âşık Asker'in yanında tam on iki yıl bizatihi çırak olarak çalıştım. O zamanlar birlikte toylara giderdik. Doğrusu benim sesim çok güzeldi ve insanlar türkülerimi çok severdi. Toylarda türkü söyler ve kazandığım bütün parayı ustam Âşık Asker'e verirdim. O da birazını bana verir gerisini de kendisi için ayırırdı. Bu arada ben ondan

yeni hikâyeler de öğreniyordum. İlk öğrendiğim hikâye, “Şikârî Hikâyesi”dir. Bildiğiniz gibi Şikârî, Rum Melîği’nin oğludur.

Ben bu kahvehanede hikâye anlatarak günde on tümen (1.33 \$) kazanabiliyorum. Cuma günü (İran’da resmi tatil günü), dinleyici daha fazla olduğundan daha çok para kazanabiliyorum. Hikâye anlatırken bana balabanıyla eşlik eden Ermeni asıllı Arakel’le kazancımı yarı yarıya paylaşıyorum. Köyde bir evim var ve gidiş dönüş toplam iki tümen tutan bir arabayla her gün ev ile iş arasında mekik dokuyorum. Son on yıldır kazandığım para geçinmek için bana yeterli gelmiyor. Bunun yanı sıra eşimin babasından miras kalan ve geçimimize yardımcı dokunan bir miktar parası da var. Ama âşıklar, her geçen yıl burada sayıca daha da artıyor. Eski günlerde türkü söylemek ve hikâye anlatmak için seyahate çıktığımız zaman, diğer âşıklarla boy ölçtüğümüz de oldu. Ne var ki bu işte sebat edip âşıklar olarak namımızı koruyalım diye türkü söyleme, hikâye anlatma ve saz çalma gibi hususlarda karşımıza çıkan bazı itirazları kabullenmek zorunda da kaldık.

Bugünkü yağız delikanlılar ise eline bir kepçe geçirdiği zaman kendisini hemen âşık olarak tanımlıyor. (Bu ibare, saz ve kepçe arasındaki kabaca şekil benzerliğine dayanarak yapılan hakaretamiz bir yorumdur.) Kepçe, onların tek gereksinimidir ve bilirsiniz çok pahalı da değildirler. Demem o ki gençler, artık benim yaptığım gibi yıllarca bir ustaya hizmet etmiyorlar. Türkülerini radyo yayınlarından, hikâyelerini ise kitaplardan öğreniyorlar. Benim böyle şeylerle asla bir rabitam olmadı. Ne öğrendiysem ustalarımın öğrendim.”

Diğer hikâye anlatıcıları arasında Âşık Ali, en gencidir. O, otuz yaşındadır ve Karadağ’ın Bedesten’i yerlisidir. Âşık Ali, altı yıldan beri Tebriz’de yaşamakta ve Hüseyin Tirandâr Kahvehanesi’nde hikâyelerini anlatmaktadır. O, Tebriz’e gelmeden iki yıl önce usta âşık olmuştur:

“Toprağımız köylülere paylaştırılmıştı. Daha sonra annem öldü ve ben Tebriz’e taşınıp kendime burada bir ev aldım. Mesleği öğrenebilmek için Âşık Abdullah’ın yanında iki yıl çıraklık yaptım. Başlangıçta toylarda balaban çaldıysam da sadece öyle olmasını istediğimden saza döndüm. Tez zamanda sazın nasıl çalınacağını öğrendim. Ustam Abdullah, bir toy boyunca kazandığımız paranın yüzde onunu bana verirdi.

Tebriz’e taşınmadan önce on yaşımdayken okula başlamıştım. Okuma yazmayı öğrendim ve Kur’an’ı ezberledim. Ustamın hikâyelerini defalarca dinlemiş olsam da hiçbirini kendisinden öğrenmedim. Onun en sevdiği hikâyeler Kerem, Tufarganlı Abbas, Kurbanî ve Şah İsmail idi. Daha sonraları bazı hikâye kitapları aldım ve her sayfasını bir kerede ezberlemeye çalıştım. Gün boyunca aynı sayfayı okuyup defaten tekrar ediyor ve gece yatmadan evvel son bir kere daha aynı şeyi yapıyordum.

Ben bir âşığım. Başka işim yok. Bu işten kazandığım parayla geçimimi sağlayabilirim. Toylara gittiğim zaman çok para kazanıyorum. Özellikle Elatlar (Tebriz civarındaki konargöçer aşiretler) çok iyi para veriyorlar. Onların arasında da en iyi ücreti (oradaki kabilelerden biri olan) “Şah Seven İli” aşireti ödüyor. (Bir aşiret beyi olan) “Han Ali Kulu”nun toyunda oldukça çok kazandım. Elatlar, koyun yetiştiricileridir. Seni toya davet ederlerse, yiyecek, içecek ve konaklama gibi bütün ihtiyaçları onlar karşılarlar. Ali Kulu’nun toyunda payıma düşen hisse, bin tûmendi, aynı zamanda balabancısı ve tefçisi de bu parayı aldı. Biz toylarda

bazen beş, bazen on, hatta bazen kırk gün ve gece bile kalırız. Onlar da bizden türkü söylememizi ve hikâye anlatmamızı isterler.”

Âşık Ali'nin ustası olan Âşık Abdullah, hikâyelerini Tirandâr Kahvehanesi'nde anlatan elli beş yaşında, Tebriz'in yerlisi olan bir kişidir. Âşık Abdullah, Türkçe hikâye anlatan tek Ermeni olarak bilinen Âşık Mikail, ustasının hikâye repertuvarını öğrenmek için yanında beş yıl süreliğine çalışmıştır. Âşık Abdullah, kahvehanede hikâye anlatarak bir günde altı ile on tümen kazanabilmektedir:

“Bizlerin en büyük geliri toylardır. Biz, pek çok günümüzü orada geçirir ve genellikle iyi para kazanırız. Aynı zamanda Tebrizli zenginler, akşamları bizi evlerine davet ederler. Üç saatliğine orada onlar için türkü söyleyip hikâyeler anlatırız. Bir akşamlik seyir için onlar bize iki yüz tümen kadar öderler. Balabancı, tefçiler ve ben, bu parayı eşit olarak paylaşıyoruz. İyi bir takım oluşturabilmek için, sizin dışınızda iki çalgıcı daha edinmeniz gereklidir.”

Bir Hoy yerlisi olan Âşık Arslan Talibî ise hikâyelerini kendi kahvehanesinde anlatır. Talibî evli ve kırk beş yaşında bir âşıktır. Sekiz yaşındaki en küçük oğlu, kahvehanede müşterilere çay ve kahve servisi yaparak babasına yardım etmektedir. Âşık Talibî'nin ustası, Hoylu Âşık Esat'tır. Onun yanında saz çalıp hikâye anlatmayı öğrenmek için on yıl çıraklık yapmıştır:

“Bir âşık olmasaydım, sadece bu küçük kahvehaneden edindiğim az bir gelirim olacaktı, belki de dilencilik yapmak zorunda kalacaktım. Biz âşıklar, şehirlerde iyi para kazanamayız. Bu sebeple, Elatların toyları için dışarı gitmek zorundayız. Ama şimdi mevsimi değil; çünkü toy zamanı genellikle Eylül'de başlar. Ben bir toyda üç beş gün kalırım. Bu kahvehanede üç ayda kazanabildiğim parayı bir toyda kazanırım. Fakat eskiden daha çok ücret öderlerdi bize. Yeni yetme genç âşıklar, mesleğin onuruna ihtimam göstermiyorlar. Onlar, toy sahipleriyle pazarlık ediyor ve hatta sadece elli ila yüz tümen gibi az bir ücret için toya katılmayı göze alıyorlar.

Bir de bu kara giysili adamlar (şu mollalar) yok mu mesleklerimizi özgürce icra etmemize izin vermiyorlar ki! Onlara göre türkü söylemek, inançsızların marifetiymiş!”

Tebriz'de bilinen diğer hikâye anlatıcıları, Âşık Cafer, Âşık Hüseyin, Âşık Kulu, Âşık Muhammed ve Âşık Elesger'dir. Ne yazık ki onlarla görüşüp röportaj yapma fırsatım olmadı. Âşık Hüseyin, pek çok kayıt tutmuş ve Tebriz radyosunda türkü söylediği için devletten maaş alan, ulusal üne sahip bir âşıktır. Her gün bir saatliğine Meşhmeda Kahvehanesi'nde bulunur. Artık hikâye anlatmasa da kahvehanedeki performansı ile diğer âşıklardan daha fazla dinleyiciye hâkimdir. Âşık Hac Ali'ye göre, Âşık Hüseyin, mesleğin itibar ve onurunu koruyan tek âşıktır. Âşık Derviş ise Urmiye'deki Merkez Kahvehane'sinde hikâye anlatmaktadır. Gösterilerinden birini dinlesem de kendisiyle hayatı hakkında bilgi almak için bağlantı kurma şansım olmadı. Son olarak 19. yy'ın en iyi hikâye anlatıcısının kim olduğunu sordüğümde, Tebriz'deki âşıkların çoğu, Dağıstanlı Kazık Ahmet Âşık Hüseyin'in adını andılar.

Hikâye Anlatım Tekniği:

Hikâye anlatımı, sosyal çevrenin belirlediği ve geleneklerin şekillendirdiği özgün bir forma sahiptir. Tebriz'deki her âşığın, kendisinin ve diğer âşıkların titiz bir şekilde riayet

ettiği belli bir hikâye anlatma zamanı vardır. Çalgıcılarının eşliğinde bir anlatıcı, gösterisine dokuzda başlar ve öğle vaktinde bitirir. İkinci takım, on ikide başlar ve öğleden sonra üçe kadar devam eder. İki bölüm daha bunları takip eder. Birisi üçten yediye, diğeri ise yediden akşam on bire kadar sürer. Bu iş programı, dinleyicilerin ya birçok âşığı dinlemelerine ya da içlerinden istedikleri birini seçip ona bağlı kalmalarına imkân verir. Urmiye’de Âşık Derviş, her gün dokuz buçukta icrasına başlar ve on iki buçukta bitirir. Tebriz’de üç kişi, bir takım oluşturur, balabancı ve tefçi anlatıcıya eşlik eder. Bir âşığa eşlik eden çalgıcılardan hiçbiri, bir diğer âşık için çalamaz. Onlar, hem başlangıçta söylenen türküler için hem de hikâyenin içinde geçen türkülerde âşığa eşlik ederler. Ama ne Urmiye’de ne de Hoy’da âşıkların çalgıcıları vardır, sazlarıyla kendileri çalıp söylerler.

Anlatıcı bir önceki icra bitmeden en az on beş dakika önce kahvehaneye gelir. Kahvesini ya da çayını yudumlayıp diğer âşıkların türkü ve hikâyelerine kulak verirken rahatlar. Zamanı gelince, sazını duvardan alıp kılıfından çıkarır, kayışını boynundan geçirir ve sazı akort eder. Âşıklar, sazlarını bazı özel zamanlar için gerek duymadıkları sürece, hep kahvehane duvarında asılı bırakırlar. Bana söylendiğine göre, yıllar önce ölmüş usta âşıklara ait birkaç saz, kahvehanede sürekli bulundurulur. Onların anılarına hürmet ettiklerinden hiç kimse, bu sazlara dokunmaz.

Bir dinleyiciye anlatılacak hikâyeyi seçmenin iki yolu vardır. Anlatıcı, çoğu kez dinleyicilere “ne anlatmamı istersiniz hürmetli ağalarım? (Ağa; köylü mülk sahiplerine verilen isimdir)” diyerek dinleyicilerin tercihlerini sorar. Dinleyiciler, isimleri fısıldayarak cevap verirler, ama âşık, içlerinden biri sesli bir şekilde tereddüt etmeden seçtiği hikâyenin ismini söyleyene ve âşığa isteğini yerine getirmesi için bir hediye sunana kadar dikkatini vermez. Ardından âşık, “emrin başım üstüne ağam” der ve kendisine bağışta bulunan kişiyi memnun etmek için hikâyesini anlatmaya başlar. Gene de bazen itibarlı ve tanınmış bir kişi, âşığa ücret ödmeden bir hikâye talep edebilir. Elbette hiç kimse, âşığın repertuarında bulunmayan bir hikâyeyi de istemez.

Daha çok yaşlı, adı sanı bilinen ve nispeten hâli vakti yerinde kişiler, kahvehanelerdeki hikâye seçimini kontrol eder gibi gözükmektedir. Buna rağmen bir birey olarak anlatıcı da bu hususta önemli bir etkidir. Bazı durumlarda, âşığın kendisi dinleyicilerden kimsenin fikrine başvurmadan hangi hikâyeyi anlatacağına kendisi karar verir. Örneğin; Âşık Ali sadece anlatacağı hikâyenin ismini duyurur. Oysa Âşık Hac Ali, dinleyicinin tercihine başvurur. Hikâye seçildikten sonra anlatıcı, gösterisine başlamadan evvel dinleyicisini dua etmeğe davet eder. İnsanlar, hep bir ağızdan ona katılarak salâvat çekerler (salâvat, İslamiyet’te bir dua biçimidir). Gösteri sırasında bu dua, birkaç kere örneğin kahraman birtakım tehlikelerle karşılaşınca ya da bazı çilelerin yaklaşmakta olduğu zaman tekrarlanır. Böyle zamanlarda, âşığın ricası üzerine oradakiler ayakta duruyormuşçasına sandalyelerine yerleşir ve sonra duayı tekrarlarlar.

Türkiye’de olduğu gibi Azerbaycan’da da hikâye ile ilgisi olmayan birkaç türküyle hikâyeye başlamak âdettendir. Bu başlangıç türküleri, dinleyicilerin isteği kadar olduğu gibi genellikle iki ya da üç tanedir. Âşık Hac Ali, icrasına dinî içerikli ve öğretici türkülerle başlamayı tercih etse de Âşık Ali, sadece aşk türkülerini seçer. Katıldığım bir gösterisinde, Âşık Derviş, bir naat (Hazreti Muhammed’e yazılmış övgü şiirleri) ile başladı ve arkasından Halife

Ali'yi öven bir methiye ile devam etti. Bu türküler biter bitmez, anlatıcı alışlagelmiş geleneksel bir usulle gerçek hikâyeyi anlatmaya başlar. Bu usul âşıktan âşığa değişse de genel olarak en azından şunları içermektedir: 1- Dinleyicileri hürmetkâr bir biçimde selamlama. 2- Hikâyenin geleneğe ait bir şey olduğunu ve nâmının önceden beri âşıklar tarafından anlatıldığını bildirme. 3- Karşılarındaki anlatıcının sadece ne öğrendiyse onu hikâyeleyen, başka hiçbir şey yapmayan, sıradan bir aktarıcı olduğunu ifade etme.

Bu bilgiler, kısa ama kafiyeli cümlelerle nesir olarak verilir. Bu yöntem, genellikle hikâye anlatılırken birkaç defa ve daima nesirden nazma geçiş sırasında kullanılır. Hikâye kahramanının türkü söylemeye başlayacağı zaman geldiğinde, âşık böyle bir usulle dinleyicisini bilgilendirir. Türkünün sonunda, kahramanın işinin bittiğini anlamaları için tekrar böyle bir metoda başvurur. Hikâyenin kendi de anlatıcının kusurları için dinleyicisinden af dilediği ve ustalarını methettiği bir düstur ile son bulur.

Âşık, hikâye anlatırken omzundaki her an kullanıma hazır sazıyla birlikte, dizilmiş sandalye veya sıraların arasında gezinir. Âşık, türkü söylemeye başladığında, diğer çalgıcılar da ona katılır. Her ikisi de âşığın arkasında yürürken enstrümanlarını çalarak onu takip ederler ya da bir orkestradaki gibi yüzlerini ona dönerler. Genellikle türkü söyleyen kişi kendisi olsa da âşık, nadiren dinleyicilerden türkü söylemeleri talebinde de bulunabilir. Ben bir keresinde Urmiye'deyken böyle bir şey olmuştu. Âşık Derviş, arasına türkülerini serpiştirdiği hikâyesini anlatıyordu. Bir an, ön sıralarda oturan orta yaşlı bir adamın önünde durdu ve ondan hikâyenin bu özel kısmındaki türküyü söylemesini rica etti. Adam da söyledi. Derviş ona dönüp sazını çalmaya başladığında o da türkü söylemeye başladı. Adam türküyü bitirdiğinde Derviş, kendisine şükranlarını ilettiler ve sonra hikâyesine devam etti.

Hikâye anlatımı sırasında herhangi bir dinleyici, hikâye ile ilintili olmasa bile anlatıcıdan özel bir türkü talep edebilir. Bir gün Âşık Hac Ali, Köroğlu hikâyesini anlatırken kendisinden özel bir aşk türküsü istenmiş ve o da hikâyenin bir parçası olmamasına rağmen türküyü söylemişti. Bu tür durumlarda, âdet gereğince hikâyesine ara vermeden evvel âşığa bir miktar para verilir. Başka bir sefer de Âşık Hac Ali'den bir gazel (geleneksel bir şiir türü) okumasını istendi. Türkü talep eden kişi, âşığın para kabının durduğu masanın oraya giderek beş tümen bağışladı. Yerine döndükten sonra türküyü söylemeye başlayan Âşık Hac Ali, ona teşekkür etti. Urmiye'de bir gün yaşlı bir adam, Âşık Derviş'e iki elma vermiş ve ona şöyle demişti: "Ey âşık, biliyorsun ki şimdi bana bir türkü borcun var." Bunun üzerine Derviş, elmaları cebine attı ve hikâyesini keserek adamı memnun etmek için türkü söylemeye başladı. Yaşlı adam herhangi bir özel istekte bulunmasa da öyle zannediyorum ki Derviş, onun en sevdiği türkünün ne olduğunu biliyordu. Başka bir gün, Tebriz'deki Meşehmeda Kahvehane'sinde Âşık Hac Ali, hikâye anlatırken iki arkadaş içeri girmişti. Yan yana oturmuş çay içerlerken onlardan biri, Âşık Hac Ali'ye "ey âşık, şu arkadaşım için bir kaside okuyursen" diyerek Âşık Ali'ye para vermiş, o da "emriniz başım üstüne efendim" demişti. Sonra da hikâye anlatmaya ara vererek o iki arkadaşın önünde bir kaside okumuştur. Aslında bilindik bir kaside idi; ama birkaç değişiklik herkes için uygun hâle getirilmişti. Akıllılık, kahramanlık ve arkadaşlık ahlâkı, abartılı bir biçimde kasidede tarif ediliyordu.

Kahvehane yeni biri geldiğinde ya da hikâye anlatımı sırasında bir misafir kahvehaneyi terk ettiğinde anlatıcı, ona kısa bir şekilde içten dileklerini sunar. Bu bir bakıma oradan

ayrılan kişinin, âşığa para vermeyi unutmamasını kendisine hatırlatır. Genellikle masada kasanın yanı başına içinde âşığa verilen bahşişlerin biriktirildiği bakır bir kap konulur. Bazı âşıklar, hikâye anlatırken uygun bir zamanda bu kabı müşteriler arasında gezdirmeyi tercih eder. Elbette para verme, mecburi değildir. Ödeme yapmak istemeyen ya da yapamayacak olanlar, bakışlarını yere çevirip sessizce dururlar ve âşık da onların önünde uzunca beklemes. Ancak onlar da bilir ki âşığın geçimi için bu para elzemdir, bu nedenle az çok demeden çoğunlukla herkes katkıda bulunur. Hiç şüphesiz alacağı bedel de âşığın yeteneği, önemli bir etkidir. Dinleyici memnun kalırsa muhakkak daha çok öder. En az miktar, âşığın birkaç fincan çay kahvesini karşılayacak kadar olsa bile, ben hâlâ on tümenden daha çok ödeyen biriyle karşılaşmadım.

Bütün hikâyeler, dinleyicinin bir kısmı tarafından bilinmektedir. Onlar, hikâyeleri önceden defalarca dinlemişlerdir, olay örgülerine ve ana temalarına aşinadırlar ve hikâyedeki türkülerini pek çok kez işitmişlerdir. Hikâyeye yeni unsurlar dâhil edilmezse dinleyicinin muhakkak ki canı sıkılacaktır. Anlatıcı, geleneksel yapısını bozmadan hikâyeye yeni bir biçim verme maharetini her anlatımında göstermek zorundadır. Elbette her anlatımı daha farklı ve eğlenceli kılan, âşığın sadece hikâyenin bölümlerini baştan düzenlemesi ve yeni olayları aktarma kabiliyeti değil, aynı zamanda bir yandan kendi duygu, üzüntü ve isteklerini ifade ederken öte yandan seyircilerin de kendilerininkini açıkça dile getirebilmesi için onları cesaretlendirme yeteneğidir. Âşık, bunu iki şekilde yapar; ya hikâyeye hem kendi duygularına hitap eden hem de dinleyicinin ilgisini çeken atasözü, bulmaca veya anekdot gibi yeni öğeler ekler ya da hikâyenin anlatımına ara vererek günümüzde yaşayan bir âşık gibi konuşur. Dinleyici, genelde bu tür ara fasıllara katılır ve dolayısıyla arada hoş bir etkileşim yaşanır. Üzüntü veya sevinçlerini söz ve hareketleriyle ifade eden anlatıcı, çalgıcı ve dinleyicilerin katılımı ile kahvehanede yeni bir hava oluşur. Nitekim tarihî kapsamı yanında bir hikâyeyi seyirci için farklı ve ilginç duruma getiren kahvehanedeki o gerçek sosyal ortamın ta kendisidir. Eleştiri, gerçekçi karakter betimi ve bireysel-toplumsal değerlerin detaylı işlenişi gibi modern romanın bütün unsurlarını bünyesinde barındıran bu oldukça etkileyici duruma birkaç örnek vermek istiyorum:

Âşık Hac Ali, hikâye anlatırken türkü söylemeye başlar başlamaz, yaşlı bir Ermeni olan balabancısı Arakel ve tefçisi, onu bir gölge gibi takip ederler. Âşık Hac Ali, bu arada farklı inancından dolayı Arakel'e şaka yapmayı ihmal etmez. Bir keresinde dedi ki; "Bana bak Arakel! Sen inancı olmayan bir Ermenisin, bu yüzden Cehennem ateşinden kaçışın yok. Ama iyi de balaban çalışıyorsun. Şimdi ben öbür dünyada senin yardımına koşmaktan kendimi alamam. Sen tam Cehennemi boylayacakken ben, senin balabanını Peygamber Efendimizin yanına götürür ve Onu senin kulağa hoş gelen müziğini dinlemesi için ikna ederim. Sonra eminim ki O, seni kurtarır. Üzülme ha, tamam mı?" O, böyle dediğinde Arakel, cevap vermedi ama balabanını çalarken Hac Ali'ye öyle muzip bir mimik yaptı ki herkes kahkaha ya boğuldu. İşte bu, âşığın ortaya koyduğu performansın, dinî ve ırksal farklılıkları nasıl uzlaştırdığına açık bir örnektir.

Âşık Hac Ali, ihtiyar bir adamdır ve üzüntüyle gurur karışımı bir tavırla yaşından sık sık söz açar. Bir gösterisinde, genç bir kahraman hakkında konuşurken dedi ki; "yaklaşık elli yıl önceydi, bana sevmediğim tek kelime bile edemezdim. Sizi bir anda yere sererdim, son-

ra sözümden çıkmamak zorunda kalırdınız. Lanet olsun bu yaşlılığa! Ama beni kınamayın, gün gelecek siz de yaşlanacaksınız. Gene de Rabbime binlerce şükür olsun ki hâlâ sağlıklıyım ve hikâye anlatabiliyorum. Aslına bakarsanız karınızın genç olmaması o kadar da kötü değil. Bilirsiniz, bir gün Nasreddin Hoca'ya sormuşlar ki, 'söyle bakalım Hoca, 80 yaşındaki adamın çocuğu olur mu?' Hoca ne dese iyi; "eğer adam genç bir hanıma sahipse, ee komşuları da gençse, niye olmasın?"

Dinleyiciler, onu sempati ile karşılayıp onaylar türden sözler ettiler: "Oo, elbette hâlâ dinçsin sen âşık! Bak bana. Daha kırk yaşındayım. Ama senin yaptığın bu zor işe asla dayanamam." "Senin yaşında iken çalışabileceğime inanmıyorum." "Valla bir çocuğun daha olursa hiç şaşırımam!"

Âşık Derviş'in en çok kullandığı yorumlar, genellikle cinsellikle ilgiliydi. Cinsellik, bir hikâyenin erkek dinleyicisine daima çekici gelir ve cinsellikle ilgili sözler, mümkün olan en müstehcen dille ifade edilir. Bir hikâyede Âşık Derviş, sevgilisinden aldığı bir mektubu göğüslerinin arasına koyan bir kızdan bahsediyordu. Derviş, kendi düşüncelerini sıralamaya başladı. "Bir süre kalmak için güzel bir yer değil mi? Keşke bu mektubun yerinde olabilseydim. Bilirsiniz ki ben, o göğüsleri asla incitmem. Sadece bir süreliğine emerim, hepsi bu." Dinleyiciler, Derviş'in yorumlarından çok keyif alırdı. Bir oradan bir buradan yorumlar gelirdi, "Çok kurnazsın Derviş. Sen de bu zekâ varken niye hâlâ hikâyeye anlatmakla uğraşıyorsun ki?" Başka bir sefer, Derviş, otuz beş yaşında hâlâ bakire olan hiç evlenmemiş birine atıfta bulunmuştu. "O, bizim evin yanında oturmadı; yoksa ben onun imdadına koşmuş olurum! Elhamdülillah Müslüman'ız. Zaten Kutsal Kitabımız, Allah'ın yardım etmeyi emrettiğini söyler." Dinleyiciler, bu sözlere hararetle cevap verdiler. Pek çoğu aralarında yorumladı, bazıları da âşığın kendisine bir şeyler söyledi. Âşığın yorumuna verilen cevaplardan biri, "E hadi âşık, işe koyulsana, ne bekliyorsun? Git ve ona erkekliğini göster. Zavallı kızın, hayatın gerçek anlamını tatmasına izin ver, hadi!"

Sosyal değerlerin muhakemesi, hikâyeye anlatım zamanında âşık tarafından sıkça öne çıkarılan ve sevilen bir konudur. Aile reisine itaat, anne sevgi-saygısı, aşkın büyük mesuliyeti ve kederi, yoksulluğun ve çok çalışmanın getirdiği sefillik ve zenginliğin gücü, anlatıcının sıkça üzerinde durduğu konular arasındadır. İnsanlar, bu ortak memnuniyet ve problemlerini açmaya kendilerini hazır hissettiklerinden, dinleyicilerin bu tür mevzulara dikkat ve tepkisi çok oluyor. Zaman zaman âşık, sadece toplumun ahlâk kurallarına bağlı kalarak değil, politika, tarih ve coğrafya üzerinden de dinleyici kitlesine hitap eder. Hikâyenin, toplumun avam kesimi için önemli bir bilgi kaynağı olduğuna şüphe yok. Örneğin, tarih hakkında onların bir âşıktan ne öğrendiklerini incelemek ilginç olurdu. Bir keresinde Urmiye'de Âşık Derviş, bugün Türk topraklarındaki Van şehriden bahsederken tarih hakkında konuşma fırsatını değerlendirmişti. "Bilirsiniz ki bütün İslam ülkeleri, güçlü bir Sultan'ın hükümdarlığı altında birleştirilmiştir. Van ve bizim yaşadığımız şehir, imparatorluğun parçasıdır. Yine de bugün çok uzak olmamasına rağmen Van'a pasaportsuz gidemiyoruz. Ama eskiden insanlar, İstanbul'dan Bağdat'a, Tahran'a gidebilirdi; omzunda bir çanta dolusu altın olsa da ona hiç kimse karışmazdı."

Hikâyeye anlatımı esnasında, Azerbaycan kahvehanelerinde toplumsal yergiye ve önemli politik unsurlara karşı eleştiriye yer verilmez. Âşıklar, böylesi hassas konularda yorum

yaparak hükümetle başlarını derde sokmamak için çok dikkatli davranırlar. Ama ikinci derece devlet memurları ve bürokrasideki eksiklikler hakkında, ya bütün çalışanları açıkça eleştirerek ya da parlak bir dönemin yöneticisinin adalet anlayışını abartarak arada bir şikâ-yete başvurdukları da olur. Eskiden yaşamış varlıklı insanların cömertliği ve geçmişteki İslamî düzenin hakkaniyet anlayışı, itirazlarına güç katan mevzulardır. Bir gün Âşık Hac Ali; Şah Abbas'ın (İran Şahı 1571-1629) adaleti hakkında konuşurken saray muhafızlarının cesareti ve bağlılığından ve krallarını korumak için nasıl tehlikelerin ortasında yüzdüklerinden bahsetmişti. Hac Ali, birden dinleyiciler arasındaki iki polise dönerek şöyle dedi; "bu muhafızlar, suçluları değil de sadece kızları takip eden bizim polislerimiz gibi değildi" dedi. Diğerleri gibi polisler de kakhahaya boğulmuştu. Aralarından biri Hac Ali'ye şöyle cevap verdi; "âşık, sen artık kızların peşinden gidemiyorsun, bize kızman bu yüzden. İnan bana, bir kızın peşinden gidip onu yakalamak, bir suçlunun izini sürmekten daha çetin!"

Bir hikâyenin tarihî mekânı ve konusu, modernize edilip yerelleştirilir ve anlatıcının kişiliğini, dinleyicilerinse belli başlı sorun, duygu ve isteklerini ifade ederek bu eklemeler yoluyla gerçekçi bir atmosfer içinde verilir. Zamanın sosyal sorunları da gösteri sırasında dinleyici kitlesiyle etkileşimde olan anlatıcının eliyle bir dereceye kadar hikâyeye dâhil edilir.

Azerbaycan'daki âşıklar, kahvehane sahibi ile yazılı sözleşme yapmazlar. Âşıklar, ücretlerini yalnızca dinleyicilerden alırlar. Âşığın performansı da zaten kahvehaneye gelenlerin sayısını artırır. İçeri girip hikâye dinlemek için oturan birine o sipariş etse de etmese de bir fincan kahve ya da çay ikram etmek âdettendir. Bir ya da iki kez tekrarlanan bu durum, hikâye anlatma vaktinde dinleyicinin bir fincandan fazlası için ücret ödeyeceği anlamına gelir. Böylelikle kahvehane sahibinin çıkarları, daha çok hikâye anlatımıyla yükseliyor. Bu da âşık ile kahvehane sahibi arasındaki sözlü anlaşmanın yeterli olduğu, karşılıklı maddi kazançtan kaynaklanmaktadır.

Dinleyici Kitlesi:

Tebriz'deki Meşehmeda Kahvehanesi'ni ilk defa ziyaret ettiğimde, 7 Temmuzdu ve saat, öğleden sonra 12.30 idi ve Âşık Hac Ali hikâye anlatıyordu. Kapının solunda beş ihtiyar, eski paçavrayla kaplanmış bir sırada oturuyorlardı. Onların yanına da küçük bir masadaki ufak para kutusuyla birlikte bir kasa yerleştirilmişti. Kahvehanenin işleticisi olan kasiyerle yaşlı adamların arasında, orta yaşlı bir adam vardı. Bu orta yaşlı adam, aynı zamanda sırasını bekleyen başka bir âşıktı. Kasiyerin yanındaki kısım, yaşlılar, tanınmış kişiler ve âşıklar gibi en saygın dinleyicilerin oturduğu, kahvehanedeki en saygın yerdi. Girişin sağında, yedi ila on dört yaşlarında altı çocuk bir masanın etrafında oturuyordu. Kahvehanenin kalan kısmı, belli bir düzende oturmayan otuz beş genç ve orta yaşlı insanla doluydu. Kahvehanede kimse- nin zengin olmadığı belliydi. Özellikle gündüz vakti, çocukları tüm gösterilerde gördüm. Çocuklar, kahve sipariş etmedikçe kendilerine kahve sunulmazlardı ve âşıklara para vermek- ten de muaf tutulmuşlardı. Böyle olmasına rağmen birkaç çocuğu, önemli bir eda ile az mik- tar bir para bağışlarken gördüm. Bu çocukların bazıları, küçük eşya dükkânlarında çıkraktır- lar. Dükkânda yapacak bir iş olmadığı zaman, ustaları kahvehaneye gidip hikâye dinlemele-

rine müsaade eder. Hikâye anlatımı yapılmayan kahvehanelerde çocuk görmek neredeyse imkânsızdır.

Dinleyici kitlesi, çoğunlukla Tebriz'e değişik işler için gelen köylülerden oluşuyor. Bazıları, sabah erkenden ya ürünlerini satmak ya da şehirden bir şeyler satın almak için otobüsle ya da kamyonla şehre gelir. Diğerleri ise birtakım devlet bürolarında resmi işleri halletmek için gelirler. Onlar, genellikle evlerine çok geç saatte ya da bir sonraki sabah erkenden dönüyorlar. Hiç dinî bir okul öğrencisi ya da bir mollayı hikâye anlatımında görmedim, zaten bu iki kesim de saz çalmaya ve hikâye anlatmaya karşıdır. Kadınlara gelince, Tebriz'deki hiçbir kahvehaneye, hatta hikâye anlatılan kahvehanelere kadınların girmelerine izin verilmiyor. Zengin insanlar ve aydınlar ise bu tür eğlencelere ilgi duymuyorlar. İzleyiciler arasında, sadece ikisi de Tebriz'in yerlisi olan iki polis âmiri, bir de ikinci derece bir memur olan tahsildâr gördüm.

Kahvehane nerede bulunursa bulunsun, hikâye dinleyicisinin çoğunluğunu çiftçiler ve köylüler oluşturur. Görünen o ki sabahtan akşama kadar devam edecek olan hikâye anlatımı, köylülerin şehre gelip gösteriye katılan köylüler olmasaydı, yapılamazdı. Şehirdeki işlerini bitirdiklerinde köy otobüsünün kalkış saatine değin beklemek için bu insanlar pahalı olmayan ilginç bir yer ararlar. Kahvehane, saatlerce kalabilip sadece birkaç fincan çay ya da kahve parası ödeyecekleri ucuz ve en uygun olan yerdir. Köylüler, buralarda kahve veya çaylarını yudumlarken kendi kültürlerinden ve kendi dilleriyle onlara bir şeyler sunan bir sanatçı tarafından neşelenirildikleri için, Tebriz'deki başka hiçbir eğlence mekânı, kahvehanelerle bu koşullarda boy ölçüşemez.

Kahvehanelerde güncel bir anlatı sırasında bile sürekli devam eden bir hareketlilik olur. Şehirde işini bitirenler ve kahvehaneye girerken arabasının hareket saatine yetişenler, dışarı çıkarlar. Aynı kişi için iki gün üst üste ya da aynı gün peş peşe aynı hikâyeyi dinlemek olağan dışı olurdu. Bu, tam bir hikâyenin süresini belirlemede önemli bir etken sayılır. 30 ila 50 saat süren bir hikâye, Tebriz'de âşık tarafından asla anlatılmaz. Bunun yerine her gün değişik hikâyeden kısa kısa bölümler anlatılır. Bu şekilde şehirde harcayacak yalnız bir iki saati olan köylülerin ihtiyaçlarına göre saptanmış bir âdet olarak âşıklar, birbirinden bağımsız en az bir bölümü tek seferde bitirirler. Gene de Azerbaycan'ı ziyaret ettiğimde, köylüler ve çiftçiler için yılın en yoğun zamanının Temmuz olduğunu belirtmek istiyorum. Herhangi bir kahvehanedeki bir gösteriye katılım, kırk kişiden fazlaya hiç ulaşmadı. Bu rakam, yaklaşık 65 kişinin geldiği gün olan Cumaları arttı. Aslında şehre gelen köylü sayısında düşüşün yaşandığı ama fakir şehir sakinlerinin eğlence için gidecek başka yer bulamadığı kış aylarında aynı kahvehaneleri ziyaret etmek ilginç olurdu.

Hikâyenin süresi konusunda yaptığım gözlemlerimin geçerliği, kış mevsiminde test edilmeli elbette. Daha fazla araştırma gerektiren bir diğer alan ise toylardır. Âşıklar, buralarda günlerce kalarak aynı dinleyici kitlesine her gün hitap ediyorlar. Böylesi koşullar altında kısa ama birbiriyle ilgisiz bölümler mi, yoksa tam ve fazlasıyla uzun bir hikâye mi anlatıyorlar acaba?

Birtakım Karşılaştırma Notları:

Azerbaycan'da dinleyip kaydettiğim hikâye bölümleri, Türkiye ve İran usulü hikâye yapı, motif ve konuları üzerinde karşılaştırmalı kısa bir çalışma için bile yeterli değil. Bunun için, bilimsel çalışmamın bu noktasında henüz elimde mevcut olmayan birkaç tam hikâye metni gerekiyor. Buna rağmen, özellikle kültürel farklılıkları bakımından bu iki ülkedeki hikâye anlatım zamanları, yöntem ve tekniklerinin bir karşılaştırmasını yapmak mümkün.

Türkiye'de yapılacak iş olmadığı uzun kış akşamları ve oruç ayı olan Ramazan geceleri boyunca, bir de düğün törenlerinde yine akşamları hikâye anlatılır. Gündüz ya da çalışma mevsiminde hikâye anlatılmaz. Ramazan geceleri bu iş için en uygun vakitlerdir, çünkü oruçlu insanların akşam yemeği ile (İslamiyet'te akşamleyin eda edilen son namaz) yatsı arasında ve yatsı ile (seherde yemek yenilen vakte verilen isim) sahur arasında genellikle yapılacak bir şeyleri yoktur.

Bazen birtakım din görevlileri, müziğe ve hikâye anlatımına karşı çıksa da aslında bir müessese olarak İslamiyet, özellikle istenilen ve arzu edilen zaman olan mübarek Ramazan ayında hikâye anlatımına yasak getirmez. Zaten bu karşı koyma da herhangi bir gösteriyi yasaklayacak kadar mukavemetli değildir. Bu hoşgörülü tutumun, Türkiye'nin resmî olarak laik bir ülke olmasından değil, en az üç yüz yıl önceye gittiğimizde Osmanlı İmparatorluğu'nda bile, hikâye anlatımının Anadolu kahvehanelerinin en sevilen eğlencelerinden biri olmasından kaynaklandığını görürüz. İslamiyet'in birçok paganist özellik içeren hikâye, halk tiyatrosu, gölge oyunları, "commedia dell'arte"⁷ veya ortaoyunu gibi halk sanatlarıyla olan uzlaşımı, Türkiye'de diğer İslam ülkelerinden her zaman daha barışçıl olmuştur. Örneğin, Karagöz figürleri, İslam'ın sanatta canlı varlıkların kullanımı yönündeki büyük karşıtlığına rağmen, Türkiye'de varlığını sürdürdü. Türkiye, Ortaçağ geçmişinde tiyatrosu olan tek İslam ülkesidir. Bu, bir yandan İslam öncesi güçlü Anadolu medeniyetine, öte yandan tutucu olmayan birtakım İslamî mezheplerinin arasında İslam dışı olan pek çok kültürel öğeyi, caminin bütün kınamasına rağmen, kendi mescitlerinde koruyup İslam'la başarılı bir şekilde kaynaştırmış olmasına bağlıdır. (Mescit, İslamiyet'teki başka dinî görüşlere sahip mezheplerin ibadet için kullandığı yerdir. Cami sadece Sünni Müslümanlar tarafından namaz kılmak için kullanılsa da mescit; dinî bağlamı olmayan edebiyat, müzik ve dans gibi işlerin yapılma mekânı olarak da kullanılırdı.)

Azerbaycan'da mübarek Muharrem ve Safer aylarında hikâye anlatımını engellemek için mollalar hâlâ büyük nüfuza sahiptirler. Anadolu'da Alevilik ve Şîlik gibi heterodoks mezheplerin; "Sünni İslam"ın yasakladıklarına karşı en özgürlükçü anlayışlarının İran'daki Şîî sınıfında olmadığını belirtmek, gayet tabii şaşırtıcıdır. Bu durum, Azerbaycan'da Şîîliğin ülkenin çoğunluğunun mezhebi ve dolayısıyla bürokrasinin bir parçası olduğu hakikatiyle açıklanabilir. Türkiye'de ise Şîilik, hem azınlığın mezhebidir hem de ülkedeki ana mezhep olan Sünniliğe her zaman muhalif olmuştur.

⁷ Commedia Dell'Arte, İtalyancadan dilimize çevrildiğinde, "oyun zanaatı" olarak adlandırılabilir. Harfi harfine tercüme edildiğinde, yaklaşık olarak "sanatçıların komedisi" olarak da adlandırılabilir. ÇN.

Azerbaycan'da dinin etkisi sadece hikâye anlatma zamanında değil, hikâyenin sergilendiği süre boyunca da görülür. Azerbaycan'da bir hikâye dinleyici ve anlatıcı tarafından koro hâlinde söylenen ve gösteri sırasında defalarca tekrarlanan dinî bir sözle başlar. Mesela İran'da bu giriş niteliğindeki türkülerin sadece dinî kısmı olan naat, hâlâ okunmaktadır. Türkiye'de giriş türkülerinde dinî temalar hâlâ varlığını korusa da naatlar artık kullanılmamaktadır.

İran'daki dinî otoritelerin etkisi, Türkiye'de daha az bir derecede olsa da hikâye anlatımına devlet tarafından yapılan müdahaleyle yerini değiştirmiş gibi gözükmektedir. Pek çok Türk şehrinde, anlatıcı hikâyelerini kahvehanede anlatabilmek için yerel yetkililerden yazılı izin almak ya da en azından onlarla sözlü bir anlaşma yapmak zorundadır. Azerbaycan'da bu tür gereklilikler bulunmuyor. Üstelik Türkiye'de bir âşık hikâye anlatımı sırasında birçok kez milletini, devletini ve ordusunu öven yorumlar yapar. Bunu yapmaya aleni bir şekilde zorlanmasa da âşık, ya hükümet temsilcileriyle iyi ilişkiler kurmada bunun kendisine yardım edeceğini düşünür ya da kendi milliyetçilik duygularını ifade etmek ister. Milliyetçi söylem, hükümet yetkililerinin müdahalesi ve dinî yasaklamaların olmaması, Türkiye ve İran'daki hikâye anlatımı arasındaki temel farkları oluşturmaktadır.

Tebriz'de benim için en şaşırtıcı olan şey yaz mevsiminde bir iş günü hikâye anlatımını icra eden birini bulmak oldu. Halk hikâyesi anlatmanın aslında dünyanın her yerinde çalışma koşullarıyla yakından ilişkisi vardır. Hikâye anlatımları, normalde çalışma mevsimi dışındaki boş zamanlarda gerçekleştirilir. Hikâye geleneğinin hâlâ yaşatıldığı Doğu Anadolu Bölgesi ve Azerbaycan, benzer ekonomik faaliyetlere sahip olsa da Azerbaycan'da hikâyeler genellikle çalışma mevsiminde gündüz anlatılır ama Türkiye'de böyle değildir. Örneğin, Doğu Anadolu Bölgesi'nin merkezi konumundaki Erzurum gibi bir Türk şehri, Tebriz gibi yaz mevsiminde çok fazla köylü çekmektedir. Ama Erzurum'da yazları hikâye anlatımına ayrılmış tek bir kahvehane bile yok. Bu farklılığın açıklamasının, Azerbaycan Türklerinin orada azınlıkta olmaları gerçeğinin altında yattığına inanıyorum. Ama Azerbaycan Türklerine kendi anadilleri olan Türkçede kültürel bir etkinlik sunabilecek tek insanlar âşıklardır. Azerbaycan'da film, gazete, dergi ve tiyatroların hepsi sadece Farsçadır. Hikâye anlatma ve türkü söyleme, buradaki Türkler için Türkçe olan tek muhtemel eğlencedir. İran'daki Türk köylüleri ve âşiret adamları, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde, onların âşıklarına Türkiye'deki Türklerin yaptığından daha çok destek verirler. Bu yüzden İran'daki âşıklar, en azından büyük bir şehirde, sadece sanatlarıyla desteklenmektedir. Diğer yandan Türkiye'de köylülerin ilgisini çeken pek çok Türkçe eğlence türü vardır. Bu, âşık olmak pahasıdır. Âşıkların yaşamlarını sürdürmek için genellikle ikinci bir iş edinmeleri gerekir. Bu nedenle gündüzleri ve yaz süresince hikâye anlatamazlar.

Türkiye'de hikâye anlatırken âşığın kullandığı tek müzik aleti sazdır. Saz çalıp türkü söyleyen tek kişi anlatıcının kendisidir. Hiç kimse ona eşlik etmez. Azerbaycan'da ise daha önce açıklandığı gibi her biri farklı bir alet çalan iki kişi daha müzikte yer alabilir. Sadece Tebriz kahvehanelerinde gördüğüm bu grubun, Elat kabilesinin toylarına birlikte gittiğini duymuştum. Toyda kazandıkları parayı da aralarında eşit bir şekilde pay ediyorlardı. Çalgı aletlerinin kullanımına dair, Tebriz'in kozmopolit bir şehir ve İran'ın müzikal etkinlikleri-

nin merkezi olduğundan başka bir açıklamam yok. Gerçekte Tebriz, bir hikâyede bile daha gelişmiş ve hür bir müziği teşvik etmektedir.

Türkiye’de dinleyicileri metheden türküler söylemek sıkça rastlanan bir şeydir. Âşıkların, her zaman küçük değişikliklerle herhangi birine uyarlayabilecekleri şiirleri vardır. Onları, ünlü birini karşılarken ya da onu överken kullanırlar. Gene de arkadaşı adına methiye dizmesi için âşığa para teklifinde bulunmak, Azerbaycan hikâye anlatımına özgüdür.

1967’de Türkiye’yi ziyaret edip Posof’taki Türkiye’nin en iyi hikâye anlatıcılarından biri olan Sabit Müdamî’nin hikâye anlatım devresine katıldığımda Azerbaycan’da olduğu gibi, Müdamî, bilet alamayacakların kahvehaneyi terk etmesinin mecbur olmadığı gösterisi için kahvehane ahalisine bilet satmıştı. Biletlerin biri 50 kuruştur (5 sent), buna rağmen isteyen daha fazla başta bulunabilirdi. Bu, geleneksel hikâye anlatım gösterilerinde uygulanan ödeme şekliyle, modern sinema ya da tiyatroya giriş ücretindeki usulün birleşimiydi. Müdamî’ye bu yeni uygulamanın nedenini sorduğumda, bunun vergilerden kaynaklandığını söyledi. Yerel yönetimin hikâye anlatıcılarını birer gösteri adamı olarak gördüklerinden, onları yüklü miktarlarda vergilendirebildiğini söyledi. Aslında anlatıcılar, buna her zaman göz yumsalar da bu sonuçta kimin hikâye anlatmaya izin verilip verilmeyeceğini kontrol etme yolu olabilirdi. Müdamî hikâye anlatma iznine sahip olmasına rağmen, her ihtimale karşı sattığı biletlerin kaydını tutuyordu. Azerbaycan’da ise bir âşık vergi ödemez ve bu yüzden de devlet kontrolü altında değildir.

Azerbaycan’daki Âşıkların Bildiği Hikâyeler:

Hikâyeler, genellikle ana karakterin adıyla bilinir. Bazı durumlarda erkek ve kadın kahramanın ikisinin ismi de, “Âşık Garip ve Şah Sanem”de olduğu gibi, hikâyenin başlığında yer alır. Âşık Garip, erkek; Şah Sanem ise kadın kahramandır. Bazen de “Koroğlu Hikâyesi” ya da “Eşref Bey Hikâyesi”ndeki gibi, sadece erkek kahramanın ismi başlıkta bulunur. Kaç değişik versiyon olursa olsun, bir hikâyeden daima aynı isimle bahsedilir. Bu yüzden, kıyaslama yapmak için yalnızca hikâyenin adını bilmek yararlı olur.

Aşağıda Azerbaycan’daki âşıklar tarafından bilinen hikâyeler bulunmaktadır. Yayımlanmış ya da kaydedilmiş şekliyle Türkiye’de de bilinen hikâyeler, italik harflerle belirtilmiştir. Ayrıca hikâyeyi bilen âşığın adı parantez içinde verilmiştir.

1- Koroğlu’nun Seferleri

- a- *Âşık Cünun Seferi* (Âşık Ali)
- b- *Beyazıt Seferi* (Âşık Arslan Talibî)
- c- *Demircioğlu Seferi* (Âşık Hac Ali, Âşık Arslan Talibî)
- d- *Demirkapı ya da Arap Paşa Seferi* (Âşık Hac Ali, Âşık Ali)
- e- *Mustafa Bey Seferi* (Âşık Hac Ali)
- f- *İstanbul Nigar Hanım Seferi* (Âşık Hac Ali, Âşık Ali, Âşık Arslan Talibî)
- g- *Arap Reyhan Seferi* (Âşık Hac Ali)
- h- *Rum Seferi* (Âşık Hac Ali)
- i- *Tokat Seferi* (Âşık Ali)

- j- *Türkmen Seferi* (Âşık Ali, Âşık Arslan Talibî)
k- *Köroğlu'nun Sonu*
- 2- *Tufarganlı Abbas Hikâyesi* (Âşık Hac Ali, Âşık Abdullah)
 - 3- *Andelip Hikâyesi* (Âşık Hac Ali)
 - 4- *Gökçeli Âşık Elesger Hikâyesi* (Âşık Abdullah)
 - 5- *Âşık Garip Hikâyesi* (Âşık Hac Ali, Âşık Abdullah, Âşık Arslan Talibî)
 - 6- *Aslan Bey Hikâyesi* (Âşık Hac Ali)
 - 7- *Bedi'ul-Mülk Hikâyesi* (Âşık Hac Ali)
 - 8- *Behram Şah Hikâyesi* (Âşık Arslan Talibî)
 - 9- *Dede Kasım Hikâyesi* (Âşık Hac Ali)
 - 10- *Ercişli Emrah Hikâyesi* (Âşık Hac Ali, Âşık Abdullah)
 - 11- *Şah Abbas'ın Oğlu Haydar Bey Hikâyesi* (Âşık Hac Ali)
 - 12- *Cihandâr Hikâyesi* (Âşık Hac Ali)
 - 13- *Cihangir Hikâyesi* (Âşık Hac Ali)
 - 14- *Kerem İle Aslı Hikâyesi* (Âşık Hac Ali, Âşık Ali, Âşık Abdullah)
 - 15- *Kurbani Hikâyesi* (Âşık Hac Ali, Âşık Abdullah)
 - 16- *Latif Şah Hikâyesi* (Âşık Arslan Talibî)
 - 17- *Mesum Hikâyesi* (Âşık Hac Ali)
 - 18- *Gergerli Mehmet Hikâyesi* (Âşık Hac Ali)
 - 19- *Melik Behmen Hikâyesi* (Âşık Hac Ali)
 - 20- *Molla Ali Hikâyesi* (Âşık Cafer)
 - 21- *Sabit Hikâyesi* (Âşık Hac Ali)
 - 22- *Sabit Mehdi Han'ın Oğlu'nun Hikâyesi* (Âşık Abdullah)
 - 23- *Sahip Cemel Hikâyesi* (Âşık Derviş)
 - 24- *Seyyad İle Sedat Hikâyesi* (Âşık Abdullah)
 - 25- *Şikari Hikâyesi* (Âşık Hac Ali)
 - 26- *Valih İle Zernigar Hikâyesi* (Âşık Abdullah)⁸

*Indiana Üniversitesi,
Bloomington, Indiana*

⁸ Bölgeye seyahat etmemi sağlayan Sosyal Bilimler Araştırma Kurulu'na şükranlarımı bildirmeyi kendime borç bilirim.